

Абдыкулова Р.А.

**ОСМОН МАМЛЕКЕТИНИН АРХИВИ ЖАНА АНДАГЫ
ОРТО АЗИЯ ХАНДЫКТАРЫНА БАЙЛАНЫШКАН
ЭПИСТОЛЯРДЫК ЖАНР**

Абдыкулова Р.А.

**АРХИВНАЯ СИСТЕМА ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ
И ЕЁ ЭПИСТОЛЯРНЫЙ ЖАНР СВЯЗАННЫЙ
СО СРЕДНЕАЗИАТСКИМИ ХАНСТВАМИ**

R.A. Abdykulova

**ARCHIVAL SYSTEM OF THE OTTOMAN
EMPIRE AND ITS EPISTOLARY GENRE RELATED
TO THE CENTRAL ASIAN KHANATES**

УДК: 930.253

Мамлекеттин саясий, экономикалык жана маданий тарыхын изилдөөдө жазма булактар катары архив документтери чоң роль ойнойт. Кээ бир мамлекеттердин архив системасы өз кезинде иреттүү түрдө жүргүзүлүп келген. Анда мамлекеттин ички, тышкы маселелерин жөнгө салуудагы расмий иш кагаздары сакталган. Мына ушундай мамлекеттердин бири Осмон мамлекетинде архив системасы XIX к. пайдубалын жогорку деңгээлде бекемдей алган. Аталган мамлекеттин архивинде бүгүнкү күндөгү көптөгөн мамлекеттердин тарыхына байланышкан архив документтери жана маалыматтар кездешет. Алардын арасында Орто Азия хандыктарына (Бухара, Хива жана Кокон) таандык документтер да арбын. Макалада аты аталган мамлекеттин XIX кылымдагы архив системасы, түзүлүшү, иш тартиби, расмий жазышуунун түрлөрү жана андагы Орто Азия хандыктарына байланышкан эпистолярдык жанрына талдоо жүргүзүлөт.

Негизги сөздөр: Осмон мамлекети, султан, тарых, архив материалы, эпистолярдык жанр, хандыктар, расмий кат.

Архивные документы как письменный источник играют важную роль в политической, экономической и культурной истории государства. Архивные документы позволяют проследить внешние и внутренние проблемы государства, выявить тенденции сотрудничества между странами той или иной эпохи. Одной из таких государств являлась Османская империя, архивная система которой в XIX веке достигла высокого уровня. Сегодня в архивах Османской империи можно найти документы связанные с историей многих стран. Среди них мы можем найти очень много информации об исторических связях со среднеазиатскими ханствами как Бухара, Хива и Коканд. Данная статья анализирует государственную архивную систему и структуру Османской империи XIX века и её эпистолярные жанры связанные с среднеазиатскими ханствами.

Ключевые слова: Османская империя, султан, история, архивные документы, эпистолярный жанр, ханства,

официальное письмо.

As a written source archival document plays an important role in the political, economic and cultural history of a state. In some states, archival documents are include a systematic basis, and his internal and external documents, as an official documents. One of such states, the archival system of the Ottoman Empire in the XIX century reached in a high level. Today, the archives of the Ottoman Empire are associated with the history of many states. Also we can explore many documents related to the Central Asian Khanates such as Bukhara, Khiva and Kokand in the Ottoman archives. This article analyzes archival system of the Ottoman Empire and epistolary materials which associated with the Central Asian Khanates.

Key words: the Ottoman Empire, sultan, history, archival documents, epistolary genre, khanate, official letter.

Осмон мамлекетинин алгачкы жылдарында кыска мөөнөттүк документтер өзүнчө топтолуп, бир канча айга таңгакталып, жыл узаган соң тематикасына, мазмунуна жараша кутуларга салынган. Анда кандай чечим, документтер бар экени капкагына жазылып, *Баб-ы Али* деген жайда сакталган. «*Баб-ы Али*» (Осмон мамлекетинде Стамбул шаарында баш вазирлик менен бирге Ички жана Тышкы иштер министрликтеринин жайгашкан мекемесинин аты) архивине чейин документацияга «*дептерхане*» аталышы колдонулган. Кийинчерээк документтердин андан жакшы сакталуусу үчүн имараттар салына баштаган.

Хижра жыл эсеби боюнча 19 Зилкаде хижра 1262-жылы [1], тагыраак айтканда юлиан календары боюнча 1846-жылдын 8-ноябрында султан Абдулмежид мезгилинде «*Хазине-и эврак*» (документтер сакталчу казына, жай) архивинин курулуш иштери бүткөн. *Хазине-и эврактын архив документтери* бүгүнкү күндө Стамбул шаарындагы Түркиянын мамлекеттик архивинде орун алган жана андагы архив документтеринин жалпы саны жүз элүү миллионго жетет

[2]. Документтер хронологиялык жактан чоң үч топко бөлүнгөн. Биринчи топто жогоруда аты аталган *хазине-и эврактын* курулушунан *II Мешрутийетке* (бийликте өкүмдардан сырткары бир мажлистин, парламенттин болушу) чейинки документтер (1846-1908-жж.), экинчи топто *II Мешрутийеттен* Осмон мамлекетинин кулашына чейинки мезгилге таандык документтер (1908-1924-жж.), үчүнчү топто болсо Түркия Республикасына таандык архив документтери сакталган. Архив документтердин басымдуу бөлүгү бүгүнкү күнгө чейин келип жеткен. Өз убагында Осмон мамлекетине кыркка жакын мамлекет баш ийгендиктен алардын тарыхына тиешелүү маалыматтар да аталган архивде орун алган. Анда Орто Азия хандыктары менен дипломатиялык байланышты айгинелеген документтер да аз эмес. Бул туурасында изилдөөчү Абытов өзүнүн макаласында баяндап өтөт. Анын ою боюнча биз үчүн саясий, тарыхый, маданий мааниге ээ документтер Түркия Республикасынын (же болбосо Осмон мамлекетинен бери келе жаткан архивдерде) архивдеринде сакталып турганы талашсыз [3].

1846-жылдан кийин жазуулар системага салынып, расмий жазуу түрлөрү «муншеат межмуалары» (расмий жазуу стилинин топтому) деп аталган журналдарга жазылган да, алардын дээрлик көпчүлүгү кыскартылып, бара-бара жөнөкөйлөштүрүлгөн формада колдонула баштаган. Орто Азия хандыктарынан келген каттардагы маселени чечүүдө алгач аны султанга билдирүүдөн мурун каттын мазмунуна жараша тиешелүү мекемелерге билдирилген. Буларга Ички, Тышкы иштер министрликтери, Улуу мажлис (Жогорку Кенеш) жана Финансы министрлиги мисал боло алат.

Осмон өлкөсүндө архив башчысы «дефтер эмини» (дептер жана документацияга жоопкер адам) деп аталган. Ал документти алуу, кароо иштерин баш вазирден түшчү жазылуу буйрук аркылуу көзөмөлгө алган. Мындан улам керектүү документти кыска убакытта табууга мүмкүн болгон. Архивдин иш тартиби өтө дыкат иштелип, документтер бир канча классификацияга бөлүнгөн. Аларга *Йылдыз архиви*, *Хатт-ы хумайун*, *Ираде* жана *Наме-и хумайундарды* мисал келтирүүгө болот.

XIX к. экинчи жарымындагы Танзимат (1839-жылы өкүмдардын буйругу менен кабыл алынган) реформасынан улам ири мекемелер ачылып, жаңы архивдер курула баштаган. Ички жана Тышкы иштер министрликтеринин, ал тургай ар кайсыл фонддордун (вакыфтардын) жеке архивдери түзүлгөн. Абдулхамид II (1876 - 1909) мезгилинде *Йылдыз* сарайында курулган *Йылдыз* архиви ошол убакта ачылган ар-

хивдердин эң маанилүүлөрүнөн бири болгон. Мамлекеттик архивде Осмон мамлекетинин султандарына тиешелүү жазуулар (*хатт-ы хумайун*) маанилүү орунду ээлейт. *Хатт-ы хумайун* - «хатт» сөзү арап тилинен алынып, «жазуу» деген маанини түшүндүрсө, «хатт-ы хумайун»-падышанын жазуусу деп чечмеленет. Султандын жазуу түрүндө берген буйруктары «хатт-ы хумайун» же «хатт-ы шериф» деп аталган. Эгерде «хатт» түздөн түз өкүмдар тарабынан жазылса, ал сарайдагы баш катчылар тарабынан даярдалган жана өкүмдардын колу коюлган буйруктан алда канча жогору турган.

1832-жылга чейинки «хатт-ы хумайундарда» болсо баш вазир даярдаган жазууларды султан өзү контролдоп, документтин биринчи барагынын оң бурчунда «ооба» же «жок» деп ишареттеген. Булар көбүнчө кыскача түрдө ылайыктуу болсо берилсин, буйрук бердим, берсин маанисин берген «*мунасиб исе вериле, вердим, вериле*» сыяктуу буйруктар болгон. Ал эми 1832 -жылдан кийин баш вазирдин султанга жазган жазуулары падыша сарайындагы баш катчы аркылуу өткөн. Баш катчынын негизги милдети өкүмдардын оозеки буйруктарын жазуу жүзүндө даярдоо менен чектелген. Мындай өзгөрүү Махмуд II (1808-1839) мезгилинде киргизилген. Адатта *хатт-ы хумайундарда* дата көрсөтүлгөн эмес. Өкүмдарлар арасынан Абдулхамид II (1876-1909) документке дата коюуга маани берген жана анын мезгилинде *хатт-ы хумайундун* сол тарабына маселе каралган күндүн датасы коюлган. Башында султан буйрукту (ирадени) өзү жазса, Танзиматтан кийин аны көбүнесе мабейдин (падыша сарайы) баш катчысы жаза баштаган. Осмон мамлекетинин өкүмдарларынын өзүлөрү жазган же баш катчыга жаздырткан документтердин бир түрү «*наме-и хумайун*» деп аталган. Анда Осмон мамлекетинин султандары менен Орто Азия жана башка өлкөлөрдүн өкүмдарларынын расмий каттары орун алган. Ал эми мамлекеттеги мекемелер арасындагы расмий жазышууларда калыпка салынып калынган атайын кайрылуу формалары колдонулган. Расмий кат аалымдан баш вазирликке «маруз-ы дай-и кеминелеридир ки» (карапайым бата кылуучунузду арзуусу) деген кайрылуу менен башталган болсо, аалымдан башканын баары «маруз-ы чакер-и кеминелеридир ки» (карапайым кулуңузду арзуусу) деп катты же арызды баштоого тийиш болгон.

Мамлекеттик мекемеден баш вазирликке жөнөтүлгөн жазууларга «такрир» («чечим», «ачыктоо») делсе, аны баш вазирдин өкүмдарга билдирүүсүнө «такрир-и али» («негизги ачыктоо») деп аталган. Орто Азия хандыктарынан келген каттардагы маселени баш вазирге билдирүүдө такрир жазылып, ал «ресиде-и дести», «зивер-и дести» (ушул колунуздагы) сымал

сылыктыкты билдирген сөздөр менен башталган. Мамлекетте атуулдун арыз-муну жазылуу түрдө практикаланып келинген. Белгилүү бир маселе боюнча өз оюн, арыз мунун билдирген расмий жазууга «арз-у хал» («тилегин, ал-абалын билдирүү») делип, муну ар бир адам (аскер, карапайым, атүгүл элчи) жаза алган. Буга мисал кокондук элчинин каттын жообун көпкө күтүп, аба-ырайы сууй электе кайра жол тартуу керектигин, мындан улам кечигип жатканын билдирген «арз-у хал» кездешет. Ал эми «арз» расмий документти өкүмдарга сунууга делип, буга көбүнчө мамлекеттик кызматтагылардын арызы кирген. Документтерде «дуа» аталышында да расмий жазуулар кездешет. Осмон мамлекетинде дуба [4] жазганга «даи» деп аташкан. Өкүмдардын жана мамлекеттин узун өмүрлүү болушу учун жаратуучуга дуба (бата) кылышкан. Орто Азия хандарынын каттарында да ислам дүйнөсүнүн мураскору-Осмон мамлекетинин узун өмүрлүү болушун тилеп бата кылгандары байкалат.

Ар бир документтин мазмунуна жана андагы маселеге жараша тиешелүү мекемелерден чечим чыккан. Аларга Жогорку Кеңештин чечими (ираде межлиси ваала), Тышкы иштер министрлигинин саясий маселени чечүү бөлүмү (ХР СЙС), Йылдыз атындагы баш вазирдин жазуулары (Йылдыз садарет ресми мазузаты), өкүмдардын жазуусу (хатт-ы хумайун), Тышкы иштер министрлигинин чечими (ираде харижийе) жана фонддордун чечимдери (ираде эвкаф), падыша сарайындагы жазуу бөлүмү (Мабейн баш китабети), көйгөйлүү маселелер боюнча чечим (Ираде-и хусуси) сыяктуу мекемелерден чыккан токтомдор кирет.

Документтерде каралган маселеге жараша бир нече энчилүү аттар да кездешет. Мисалы аларга Орто Азия хандыктары менен Осмон мамлекетинин байланышына таандык болгондорго Мектеб-и тыббийе-и шахане (медициналык окуу жай), Рутбе-и рабиа - (төртүнчү даражадагы сыйлык), Межлис -и ваала - (Осмон мамлекетинин Улуу мажилиси), Незарет-и желиле-и харижийе же болбосо Харижийе незарет-и желиле (Тышкы иштер министрлиги), Хазине-и желиле - (мамлекеттик казына), Малие-и незарети желиле - (Финансы министрлиги), Петербург сефарет-и сенийе (Петербургдагы элчилик), Женаб-ы Кибрийа (Алла Таала, кудай), Бейтуллахил-Харам (Мекедеги Кааба), Равза-и Мутаххара-и Хазрет-и Сеййидул-энам (момундардын коргоочусу Мухаммед пайгамбардын кабыры), Мусхаф-ы шериф (Кур'ан китеп), Мабейн-и Хумайун, Бейза-йы ханефийе (ханефи агымына кирген мусулмандар), лихие-и саадет же лихие-и шериф (Мухаммед пайгамбардын сакалы, ыйык сакал), Туркстан дайре-и аскерийе (Туркстан

аскер бөлүгү), биринчи рутбеден мурасса (баалуу таштар менен кооздолгон биринчи даражадагы сыйлык), нишан-и Османи (Осмон мамлекетинен берилүүчү сыйлык), экинчи рутбеде нишан-и Османи (Осмон мамлекетинен берилүүчү экинчи даражадагы сыйлык), мемалик-и махруса (Осмон мамлекети) кирет.

Орто Азия хандыктары менен Осмон мамлекетинин байланышы тууралуу маалымат берген архив документтеринде Дерсадет, Дарул хилафе, Дарус салтанат аттары менен Стамбул, андан сырткары Кокон, Кашгар, Искендерийе (Египеттеги шаар), Хидив-и Мысыр (Египет), Бомбей, Девлет-и Алийе, Йуже Салтанат жана Салтанат-ы сенийе аталыштары менен Осмон мамлекети, Мекке-и Мукерреме (Меке шаары), Крым, Хазар (Каспий деңизи), Мавера -йы Бахр-и Хазар (Каспий деңизинин аркы өйүзү), Семиречинский, Иранийе, Россия, Афганистан, Европа, Каир, Түркстан, Фергана аймагы, Лондон, Хотен, Турпан, Кытай, Индия, Асйа-йы Вуста (Орто Азия) сымал мамлекет, шаар жана чөлкөмдөрдүн аттарын кездештирүүгө болот. Бул аталыштар көбүнчө саясий бир маселени ачыктоодо же болбосо элчилердин маршруттары тууралуу баяндоолордо кездешет.

Архив документтер осмон тилинде (Осмон мамлекетинин тили), арап арибинде жазылган. Анда арап, перс тилинен көп сөздөр осмон тилине оошуп келип, анын жазуу стилинде калыпка айланып калганы байкалат. Алар расмий жазууларда жыш колдонулуп, экиленткен түрдө берилгенин көрүүгө болот. Мындан улам осмон тили азыркы түрк тилинен өтө эле айырмаланып турат. Аны эпистолярдык жанрында кездешкен ар кандай титулдар, сылыктыкты билдирген сөз айкаштары айгинелейт. Алсак «Атуфетлу эфендим хазретлери» (улуу урматтуу таксыр), «Маруз-ы чакери кеминелеридир ки» (карапайым кулуңуздун арзуусу), «Тараф-ы эшреф-и хазрети незарет пенахи» (улуу урматтуу министрге) сыяктуу кайрылуулар мисал боло алат. Жогоруда кездешкен кайрылуу формаларындагы сөздөрдүн бири да түрк тилинин тектүү сөзү эмес экенин байкоого болот. Изилдөөчү Финдлей (Findley Carter Vaughn) Осмон мамлекетинин расмий тили синтаксистик жактан түркчө болгонуна карабай арап, перс сөздөрү, фраза жана терминдери менен аябай кооздолгонун белгилеп кетет [5].

Документтин датасын коюуда хижра (мусулман) жылы, арап ай аттары колдонулган. Ай аталыштарынын (мухаррем, сафер, режеп ж.б.) баш мууну гана жазылып, кыскартылган абалда берилген. Атүгүл айлардын кайсы күнүндө документтин жазылганы да так көрсөтүлгөн. Көпчүлүк документтерде даталардын астына «фи» сөзү кошо жазылган. Ал сөз «-да»

мүчөсүн түшүндүрүп, «түкүнчө күндө» деген мааниде колдонулган.

Падышанын мөөрү башка мөөрлөрдөн айырмаланып, «мухр-у хумайун» (падышанын мөөрү) деп аталып, ал өкүмдарды данктаган жазуулардан турган. Мындан сырткары расмий мөөрлөрдүн үч түрү болгон. Анда, адамдын аты-жөнү, экинчисинде макамдын аты, үчүнчүсүндө адамдын аты-жөнү жана макамдын аты чогуу жазылган. Үчүнчү түрдөгү мөөрлөр XIX к. өтө көп колдонулганын Орто Азия хандыктарына байланышкан архив документтерден байкоого болот [6]. Экономикалык жардам суралган расмий каттарды Финансы министрлиги карап, андан соң султанга сунуштаган. Саясий, гуманитардык жана маданий байланыштарда болсо маселени Тышкы иштер министрлиги караган. Улуу мажлистин токтомуна же комиссиясынын чечимине токтом маанисине келген «мазбата» аталышы колдонулган. Анда комиссиянын мүчөлөрүнүн колу коюлуп, мөөр басылып, жогорку мекемеге сунулган. Мындагы мамлекеттик мөөр алтын, күмүш, темир, калай жана башка баалуу таштардан жасалган. Жеке, расмий мөөрлөрдөн сырткары фонддордун (вакыфтар) да мөөрлөрү болгон.

Султандын кайсы бир маселе боюнча берген буйругуна «эмир» же буйрукту түшүндүргөн «ираде», ал эми маанилүү буйрук үчүн «ираде-и сенийе» аталышы колдонулуп, алардын оозеки жана жазылуу түрлөрү практикаланган. Буйрук жазуу түрүндө сарайдагы баш катчы аркылуу баш вазирге билдирилген. мындай жазышууларда калыпка салынган сөз айкаштары, кайрылуу түрлөрү жана ар түрдүү сынсыпат сөздөрү колдонулуп келинген. Султан Абдухамид II мезгилинде баш вазирдин өкүмдарга сунган жазуусунда «*женаб-ы мулукане*» (улуу урматтуу мүлктүн ээси), «*женаб-ы падишахи*» (улуу урматтуу падыша), «*женаб-ы хилафет-пенахт*» (улуу урматтуу коргоочу) сыяктуу сыпаттар колдонулган. Мындан улам алардын жазуусу «өкүмдардын буйругу менен» же «буйрук өкүмдарга тиешелүү» маанисин берген «*ираде-и сенийе-и хилафет-пенахи шериф-судур буйрулмуш олмагла*» же «*ираде-и сенийе-и хазрет-и хилафет-пенахи шериф-мутеаллык буйрулмуш олмагла*» сыяктуу сөздөр менен бүткөн [7].

Баш вазирликтен келген буйруктар кайрадан баш вазирликке тапшырылышын билдирген «леффе иаде кылынмыш олмагла йине савб-ы сами-и асафанелерине иаде кылынмыш олдугу, зикр олунан мектуб ве каимелер леффе иаде-и хак-пай-ы девлетлери кылынмыш олмагла» сымал ачыктоолор сөзсүз жазылган жана аягы «мындагы буйрук толугу менен өкүмдардын буйругу» маанисине келген «ол бабда эмир у ферман хазрет-и велиийул эмириндиру» сүйлөмү менен бүткөн. Буга синоним «эмир-ү ферман девлетлу

падишах хазретлерининдир» (буйрук дөөлөттүү улуу падышага тиешелүү) фразасынын кээ бир документтерде колдонулганын көрүүгө болот. Демек, баш вазирдин төмөнкү макамга берген буйругу кайрадан баш вазирликке документ катары өткөрүлүп берилиши керек болгон. Натыйжада булардын баары архивге документ катары коюлган. Султан кайсы мамлекеттин өкүмдарына расмий кат жиберсе ошол өкүмдарга жана анын мамлекетине карата өзгөчө сыпаттар колдонгон. Алсак Орто Азия хандарына «*али-женаб*» (улуу улуулук), «*салтанат-ы меаб*» (салтанаттуу жер), «*саадет-и нисаб*» (чыныгы бакыттын жайы), «*шевкет-интисаб*» (шапкатка бөлөнгөн), «*хами-и мезхеб-и ханифе-и Ханефийе*» (Ханефилик агымын коргоочу), «*саадет-и иктисаб*» (бактылуулык алып келген), «*баалаа-нишин бар-гах жах ве желалет ваала мекшин серир ве небалет ве бесалет меска пирайы хукумет Ферган земинг*» (жогорку макамдын, бийлик жана тактынын, баатырдыктын ээси -Фергана аймагынын башкаруучусу) сыяктуу сын-сыпат маанисин билдирген сөздөр колдонулган [8].

Дипломатиялык каттардын мазмуну өтө эле ар кыл. Алардан эки өлкөнүн ортосундагы экономикалык, саясий, маданий, гуманитардык жана диний байланыш тууралуу маалыматтарды кезиктирүүгө болот. Диний жактан алып караганда пайгамбардын сакалынын бир талынын Осмон мамлекетинин султанынан кокондуктар жана кашгардыктардын суратышы, 1852-ж. кокондук Хажы Мир Курбан аттуу адамга Мекеге баруусунда Осмон мамлекетинин султаны тарабынан жардам көрсөтүлүүсү, 1860-ж. элчи Мырзажандын Мухаммед пайгамбардын сакалынын бир талын алуу үчүн жазган өтүнүч каты жана пайгамбардын сакалынын кайрадан жөнөтүлүшү тууралуу; Бухара эмирлигине Осмон мамлекетинен диний китептердин жөнөтүлүшү; саясий жактан болсо Фергана мусулмандарынын Мухаммеддин жетекчилигинде орустарга каршы көтөрүлүшү тууралуу жазуунун 1898-ж. французчадан осмон тилине которулган жазуусу; гуманитардык жана маданий жактан – кокондук перс тили мугалиминин Осмон мамлекетинде эмгектениши; экономикалык жактан курал-жарак, аскер кийимдеринен хандыктардын суратышы; Осмон мамлекетинин өкүмдарынын белегинин кокондук кадырлуу адамдарга берилиши, кокондук элчиге Мекеге баруусуна материалдык жактан жардамдын Осмон мамлекети тарабынан берилиши, Кокондон келген элчилерге белектин берилиши жана алар аркылуу ханга белектин жөнөтүлүшү, элчиге кайра кайтуусуна уруксаттын берилиши мисал боло алат.

Архивде Орто Азия мамлекеттеринин султанга жазган расмий каттарынын котормолору гана кездешет. Мындан улам алардын эпистолярдык жанрына

терең кирүү мүмкүн эмес. Өкүнүчтүү тарабы алардын саны да көп эмес. Көбүнчөсү Осмон мамлекетинин баш вазири Орто Азиядан барган элчинин оозунан оозеки түрдө келишинин максаты, негизги маселе тууралуу кеп козгоп, маек куруп, андан соң маселени жазылуу түрдө султанга сунганы көрүнүп турат. Буга мисал 1839-жылы Мадалинин султанга жиберген элчиси Захид Хаже-и гилан менен Осмон мамлекетинин баш вазири маек куруп маалыматты оозеки түрдө алганын көрүүгө болот. Андан соң маселени баш вазир кандай суроолорду берип, алардын жообун кандай түрдө алса, дал ошондой жазылуу түрдө баяндап султанга сунган. Стамбулдагы Туркиянын мамлекеттик архивинде хандын катынын котормосуна бир мисал, 1847-жылына таандык Кудаяр хандын катынын котормосу, 2206 - 2 номердеги архивдик документ кездешет [9]. Каттын түп нускасы же көчүрмөсү архив документтердин арасында кездешпейт. Ал каттын келгенин султанга кабарлаган расмий документ, каттын котормосу жана катка жазылган жооп гана кездешет. Мындай маалыматтардын дагы бири 1852-жылга таандык Кудаяр хандын жиберген катынын котормосу болуп саналат. Анда да Араб халифатынын мураскорлугуна кулдугу барын билдирүү менен артынан негизги маселеге токтолгон. Кашгардын эмири маркум Якуб хандын уулу Бек Кулу бектин Кашгардагы абал тууралуу Осмон мамлекетинин султанына билдирип жиберген каты архивде сакталып калган. Анда Бек Кулу бек султанга өзү барган учурда Кашгардын соңку абалы тууралуу оозеки түрдө толук жеткире айта албаганын жазып кетет. Мындан улам султандын жазуу түрүндө маалымат беришин айтканын белгилейт. Ал элчи аркылуу жиберген катынын осмон тилиндеги которулушу гана архив документтеринин арасында кездешет.

Архив документтери негизинен мамлекеттин административдик түзүлүшүнөн, ички абалынан гана кабар берип келет. Алсак анда жер бөлүштүрүү маселесине байланышкан дептерлер, налог, арыза, патга (чек), талон, мубарак наамга (кутуктоо) байланышкан документтер бар. Ал документтердин баары перс тилинде жазылганын көрүүгө болот. Жада калса кыргыз жана көчмөн өзбектердин даттануу арыздары да перс тилинде жазылганы көңүлдү бурат. Кокон хандыгында официалдуу тил перс тили болгонун изилдөөчүлөр өз эмгегинде белгилеп кетишет [10]. Бирок Орто Азия мамлекеттеринин (хандыктар тууралуу сөз болуп жатат) башка мамлекеттердин өкүмдарлары менен дипломатиялык байланышына тиешелүү архив

документи же бир дипломатиялык кат кездешпейт. Архив документтерди анализдей келип, XIX к. Осмон мамлекетинин дипломатиясы жаңылыктарга толгонун айтууга болот. Дипломатиялык каттарды эки өлкөнүн расмий жазышуу, эпистолярдык жанрынын өзгөчөлүгүн көрсөтүү максатында алгач Осмон мамлекетинин архив документтерине жалпы мүнөздөмө, анализ жасалды. Орто Азия хандыктары жана Осмон мамлекетинин султаны башка өлкөлөрдүн өкүмдарына расмий кат жазууда өзгөчө жазуу стилин колдонуп келишкендей. Мындан улам Орто Азия мамлекеттеринин өкүмдарларынын каттары кездешпесе да алардын султанга сунулган осмон тилиндеги котормолору аркылуу контекстин иргелөөдөн мурун анын эпистолярдык жанрын талдоо керектигин унутпоо керек.

Адабияттар:

1. Dağlı Yücel-Üçer Cumhure; Tarih Çevirme Kılavuzu, 24 Ekim 1786-16 Kasım 2077, Ankara, 1997.
2. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Katalogları Rehberi. Ankara, 1998, 7-б.
3. Абытов Б.К. Архивдер-тарыхый маалыматтар дүйнөсү. Известия ВУЗ ов, 2016, №12, 9-б.
4. Карасаев К. Камус наама. Фрунзе, 1990, 86-б.
5. Carter Vaughh Findley: Dünya Tarihinde Türkler. Çev. Arşen Anadol. İstanbul, 2006, 192-б.
6. Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, T C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 3, (1687-1908 Yılları Arası), Ankara, 1992.
7. Абдыкулова Р. Түркстан хандыктары менен Осмон мамлекетинин байланыштары султандык архив документтеринде. (XIX к. экинчи жарымы-XX к. башы). Кыргыз-түрк Манас университетинин басылмалары:182. Илимий изилдөөлөр тизмеси: 16. Бишкек, 2015.170-б.
8. Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri. (XVI-XX. Yüzyıllar). TC. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 70, Ankara, 2004.
9. Абдыкулова Р. Түркстан хандыктары менен Осмон мамлекетинин байланыштары султандык архив документтеринде. (XIX к. экинчи жарымы - XX к. башы). Кыргыз-түрк Манас университетинин басылмалары: 182. Илимий-изилдөөлөр тизмеси: 16. - Б., 2015.119-122-бб.
10. Мокеев А.М., Сапаралиев Д.Б. Новый источник по истории Кокандского ханства. // Диалог цивилизаций. Взаимодействие культур, народов и государств в зоне Великого Шелкового пути, 2004. - №2. (5). - 59-б.